

Ö tarihinden günümüze:

Haluk Oral* / oralh@boun.edu.tr

Salih Zeki

Salih Zeki 1864'te İstanbul Cibali'de Küçükmustafapaşa mahallesinde yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Adı sadece Salih'ti, Zeki mahlasını daha sonra alacaktır. Dört yaşında annesi Saniye Hanım'ı, altı yaşında babası Boyabatlı Hasan Ağa'yı kaybeder. Büyükannesi tarafından önce mahalle mektebine gönderilen Salih Zeki, uslu bir çocuk olmadığını düşünen öğretmeninin isteği doğrultusunda okuldan alınarak bir esnafın yanına çırak olarak verilir. Salih Zeki on yaşındayken, yetimleri okutmak üzere kurulan Darüşşafaka'ya girer ve okulu 1882'de birincilikle bitirir.

Salih Bey'in Salih Zeki Oluş Öyküsü

Salih Zeki, Posta ve Telgraf Nazırı (Bakanı) İzzet Efendi tarafından oluşturulmak istenen bilimsel araştırma grubunda yer almak üzere Posta ve Telgraf Fen Kale-

mi'nde işe başlar. Çalışmaları Fransız Emile Lacoın yönetmektedir. Bir yıl kadar telgraf tekniğiyle ilgili çalışmalardan sonra öğrenimini sürdürmek üzere Paris'e gönderilir. Darüşşafaka'yı ondan bir yıl önce

bitiren ve yine Fen Kalemî'nde çalışan arkadaşı Ahmed Fahri de vardır yanında. Başlangıçta biraz zorlanmalarına karşın elektrik ve matematik ağırlıklı eğitimlerini başarıyla bitirirler.

Ahmed Fahri, Salih Hoca'nın Zeki mahlasının öyküsünü Muallimler Mecmuası'nın Mayıs 1924 sayısında yayımlanan mektubunda şöyle anlatmış: *Salih'in Zeki lakabı tarafımdan verilmiştir. Bu da kendisinin haklılığını gösteren bir hatıraya dayanır. Politeknik talebesinden bir arkadaşımızla bir diferansiyel ifadenin integralini bulmak bahis konusu olmuştu. Politeknikli, eski hatırasına göre uğraşıyordu. Netice alamadık. Mesele bizi dostça münakaşaya götürdü. Salih, dersten alınan bir düsturdan [formülden] yararlanarak integrali buldu ve netice hasıl oldu. O vakit, "Salih sen zekisin!", (Salih, vous êtes intelligente) dedim. Bunun üzerine arkadaşlar da bu lakabı almasını teklif ettiler; kabul etti. İşte Salih'in "Salih Zeki" olması böyle bir matematik meselesi sebebiyledir [Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri, Celâl Saraç, Yay. haz. Yeşim Işıl Ülman, s.155]. Salih Zeki doktora yapmak ister ancak Nezaret (Bakanlık) tarafından geri çağırılır, Posta ve Telgraf'ta 750 kuruş maaşla çalışmaya başlar (1887). Bir yandan da Darüşşafaka'da ve Mülkiye'de ders vermektedir. Ahmed Fahri'yle birlikte ilk kitabını yazar: *Hikmet-i Tabiiye*, yani Fizik. Bu kitap liseler içindir ve 1892'de basılır. Aynı yıl ilk çocuğunu da kucığına alır: Daha sonra ordinaryüs profesör unvanını taşıyacak olan oğlu **Malik** doğmuştur. Salih Zeki 1895'te Rasathane Müdürü olur. İlk eşi **Vecihe Hanım**'dan boşandıktan sonra 1901'de ikinci eşi olan **Halide Edip**'le evlenir.*

Öğrencilikten Evliliğe

Halide Edip 1900 yazında Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin son sınıfına geçmiştir. Daha önce **Rıza Tefrik**'ten Fransız Edebiyatı dersleri almış ve onun benzersiz Arapça ve Farsça bilgisiyle anlattığı Doğu Edebiyatı ve Felsefesi dersini izlerken

* Boğaziçi Üniversitesi Matematik Bölümü öğretim üyesi.

Doğu mistisizminin etkisi altında kalmıştır. O yıl Halide Edip, matematik konusunda zayıf kaldığını düşünerek özel ders almak istediğini babasına bildirir. Rıza Tevfik'in edebiyat derslerinde başaracağını matematikte başarabilecek bir özel hoca istemektedir. Babası arkadaşı Salih Zeki'nin ders vereceğini bildirince Halide Edip önce biraz korkar, çünkü Salih Zeki matematik dahisi olarak tanınmaktadır ve Beyoğlu rasathanesinin müdürüdür. Halide Edip, Salih Zeki öldükten çok sonra Adnan Adıvar'la evliken yazdığı kitabında onu şöyle anlatır: *Salih Zeki Hoca'nın ilim ve felsefe mevzularında ifade ettiği çetin ve daimî âlâkası, daha fazla müspet ilimlere saplanmıştı. Bu devirde en fazla Auguste Comte ile meşgul oluyordu. Ona*

rür. Bu mektuplar romantik olmaktan çok üniversite derslerini anımsatan mektuplardır. Okulun bitmesine yakın Halide Edip'e evlenme teklif eder ve bu teklif hemen kabul edilir. Okul biter bitmez evlenirler. Halide Edip henüz on sekiz yaşındadır, yaşamı boyunca onu etkileyebilecek (belki de tek) erkekle evlenmiştir. Çok ciddiye aldığı ev kadını rolünün yanında o sırada **Kamus-u Riyaziyyat** adlı yapıtını yazmakta olan eşine sekreterlik ve asistanlık da yapmaktadır. Büyük filozof ve matematikçilerin yaşamöykülerini çeşitli kitaplardan derler ve kocasına iletir. On iki ciltten oluşan bu yapıtın yalnızca iki cildi basılabilmıştır. 1897'de basılmış olan bu iki cilt, doğal olarak Halide Edip'in yardım ettiği bölümleri içermez.

göre, hakikî insan dünyasının realitesini yalnız ilim adamları anlamış ve onların sayesinde insanlar vahşetten kurtulmuştu. Fikir sahasına girmeyen herhangi bir görüşle alay ederdi. Ona göre sadece bir milletin değil, bütün insanîyetin tek yüksek sınıfı, tek insanları sevk ve idare edebilecek sınıf âlimlerdi. Buna rağmen kendisi siyasetle hiç âlâkadar olmamıştır.

Tabiidir ki, o bana, Rıza Tevfik Hoca'dan daha fazla ve yeni bir dünya görüşü açmıştı. Halbuki ben, o günlerde fikir itibarıyla daha fazla mistik ve ruhî tesirlere tâbi idim. Salih Zeki Hoca benim tabû temayülümün ifratının [doğal eğilimin aşırılığının] önüne geçti ve fikri tekâmülümü [düşünsel oluşumumu] ayarladı.

Salih Zeki Hoca ele aldığı herhangi bir muğlak mevzuu çok sade, fakat göz kamaştırıcı bir vuzubla [açıklıkla] tablil ederdi. Bu, bir taraftan, yeni bir istikamette kafamın inkişafına [gelişimine] yardım etti, olanca gayreti ile beni müspet ilim anlayışına sevketti. Aynı zamanda Kolej'de başlayan genç ve serbest temayülümün önüne bir set çekti. [Mor Salkımlı Ev, Halide Edip Adıvar, Özgür Yayınları, Temmuz 2000 s.132.] Okul başladıktan sonra Salih Zeki Halide Edip'le bağını uzun mektuplarla sürdür-

Halide Edip çok istemesine karşın, doktorların en azından yirmi yaşına kadar beklemesini tavsiye etmeleri üzerine, 1903'e kadar çocuk sahibi olmaz. O yıl ilk çocuğu Ayetullah, ertesi yıl ikinci oğlu Hikmetullah dünyaya gelir. Bütün bunlar Halide Edip'in yazılarını sürdürmesine engel olmamıştır. Değişik gazetelerde Halide Salih adıyla yazıları yayımlanmaktadır. 1908'de kendi yazılarının dışında, Salih Zeki'yle beraber filozof Auguste Comte'la ilgili bir makaleye de imza atar [**Auguste Comte ve Felsefe-i Müsbete, Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Cilt 1, Sayı 2, İstanbul 1324.]

1908 Meşrutiyeti'nin ilanı Salih Zeki ve ailesi tarafından sevinçle karşılanır, Salih Zeki, Maarif Meclisi azası seçilir. Devrimi yapan İttihat ve Terakki Partisi'ne yakındır. 31 Mart (13 Nisan 1909) ayaklanması sırasında Halide Edip yazılarından dolayı gericilerin hedefi haline geldiğinden çocuklarını alarak Mısır'a kaçar. Bir ay sonra Salih Zeki de Mısır'a gider. Salih Zeki çocukları alıp bir ay sonra İstanbul'a döner, Halide Edip'se dört aylığına İngiltere'ye gider.

Salih Zeki, 1910'da zamanın Maarif Nazırı (Eğitim Bakanı) Emrullah Efendi'yle anlaşamayarak istifa eden Tevfik Fikret'in yerine Galatasaray

Sol: *Darülfünun-u Osmani Riyaziye Şubesi Dersleri Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Elastikiyet ve Şa'riyet* [Genel Fizikten Esneklik ve Kılcallık Bilgileri] *Matbaayı Amire, İstanbul 1327* [1911]. Salih Zeki bu kitabını şöyle imzalamış: *Maarif-i Umumiye Nazırı Şükrü Beyefendiye takdim 20 Şubat 328 Salih Zeki.*

Sağ: *Darülfünun-u Osmani Riyaziye şubesi Dersleri Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Sıvı* [Genel Fizikten Ses Bilgisi] *Matbaayı Amire, İstanbul 1326* [1912]. Salih Zeki bu kitabını da şöyle ithaf etmiş: *Maarif-i Umumiye Nazırı [Eğitim Bakanı] Şükrü Beyefendiye takdim-i acizanemdir. 20 Şubat 328 Salih Zeki.*

Lisesi Müdürlüğü görevine getirilir. Bu atama yanında uzun uzun konu edilir, “edebiyatçı” ve “bilim adamı” kıyaslamaları ve tartışmaları yapılır. Aynı yıl Salih Zeki’yle Halide Edip’in yolları da ayrılır. Mor Salkımlı Ev’den: *1910’da benim aile hayatımda büyük bir değişme olmuştu. Salih Zeki Bey ikinci defa evlenmeye karar vermişti. Taaddüdü zevcat [eş sayısının artması] aleyhine hiçbir zaman değişmeyen ve taassup [bağnazlık] derecesini bulan bir kanaatim vardı. O zaman Yanya’da bulunan babamı çocuklarımla beraber ziyarete gittim. Salih Zeki Bey’e karar vermeden evvel düşünememesi için zaman vermek istedim. Döndüğüm zaman, bu meselenin kapanmasının mümkün olmadığını görerek ayrıldım. Yani dokuz senelik hayat arkadaşlığımız sona erdi.* (Mor Salkımlı Ev s.177)

Salih Zeki 1912’de Maarif müsteşarlığına, 1913’de Darülfünun Umumî Müdürlüğü’ne yani, şimdiki söylenişle, üniversite rektörlüğüne atanır. Yaşamının son yıllarını akıl hastalığının tedavisi nedeniyle Şişli’deki La Paix Fransız Hastanesi’nde geçiren Salih Zeki, 2 Temmuz 1921’de 57 yaşında ölür.

Mezarı Fatih Camii bahçesinde. Mezar yanında, Yenikapı Mevlevihanesi’nin son şeyhi, Abdülbakî’nin yazdığı bir şiir yer alır:

*İlm ü fen nâmuna bir zât-ı şerif
Eyledi ömr-i azizin kûtâh
Ola mahşerde hesabı âsân
Nâil-i rahmet etsin Allah
Ağlayıp söyledi yârân tarih
Gitti Salih Zeki eyvâh eyvâh*

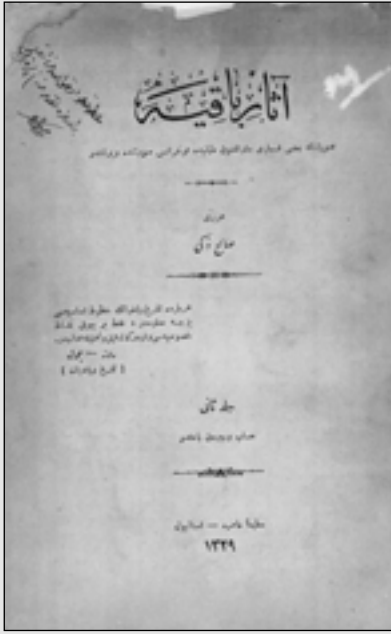
Şiirin son dizesinde, ebced hesabıyla¹ Salih Zeki’nin ölümüne tarih düşülmüştür.

Ya Halide Edip’in duyguları? Salih Zeki’yi unutmamış mudur? Çeşitli kaynaklardan öğrendiğime göre, hayır, hiç unutmamıştır. Ama bunun ötesinde, Halide Edip’in Salih Zeki’ye her zaman büyük saygı duyduğu kesindir. Bu saygı, Halide Edip’ten ikinci eşi Dr. Adnan Adıvar’a da geçmiş ve Dr. Adnan’ın ilk çevirisi Salih Zeki’nin çok değer verdiği **Bertrand Russell**’dan olmuştur. Bunu, Halide Edip’in şu satırlarından anlıyoruz: *Orada [İngiltere’de] B. Russell’in evinde bir hafta misafir kaldım. Salih Zeki, bana ondan, zamanımızın en büyük ilim kafası diye bahseder dururdu.* (Mor Salkımlı Ev s.169). Bu misafirlik Halide Edip’in 1909’da İngiltere’ye yaptığı yolculuk sırasında. Bu arada, Halide Edip’in Russell’la olan dostluğunun sonraki yıllarda devam ettiğini de belirtelim.

Ölümünden sonra Salih Zeki üzerine pek çok inceleme yapılmıştır. Bu incelemelerden biri de Dr. Adnan Adıvar’ın 1933’te *İsis* adlı bilim tarihi dergisinde İngilizce olarak yayımlanan makalesidir.

Birkaç yıl mezarı başında anılan Salih Zeki binlerinin azalmasıyla tarih albümünün sararan resimlerinden biri olmaya başladı. Yapıtlarının yeni harflerle basımı çalışmalarının sonuçlanmasını dilemekten başka yapacak bir şey kalmıyor bize. ♠

¹ Eski Türkçede - Arapça, Latince, İbranice ve Yunancada da olduğu gibi - her harfe bir sayı değeri verilmişti. Son mısrasının harflerinin sayı değerleri toplanarak ölüm, doğum, bina inşası gibi önemli günlerin tarihleri şiire şifrelenirdi. Buna ebced (elif-be-cim-dal, yani 1-2-3-4) hesabı denirdi. İlerde bu konuda daha kapsamlı bir yazı yazacağız.

Asâr-ı Bâkiye [Yüzyıllardan Geriye Kalan] *Muhteviyatının bazı kısımları Darülfünun-u Osmaniye'de konferans suretinde verilmiştir.* Salih Zeki'nin meşhur yapıtının birinci ve ikinci ciltleri. İstanbul, Matbaayı Amire'de 1329'da (1913) basılmıştır. Bu kitap Doğu'nun matematiğe katkısını bu konuda yazılan yapıtları da tanıtarak anlatır. İlk cilt düzlemsel ve küresel trigonometri, ikinci cilt cebir üzerinedir. Kitabın önsözüne göre Salih Zeki'nin matematik tarihine ilgisi arkadaşı Crédit Lonnais bankası müdürü Le Moine'in yönlendirmesiyle başlar. Le Moine eski astronomi ve matematik kitaplarına meraklıdır. Bir gün Salih Zeki'ye Yüksekaldırım'da sahafılık yapan yaşlı bir Musevinin

sergisinden üç mecediyeye aldığı Montucla'nın *Matematik Tarihi* kitabını sevinçle gösterir. Avrupa'da Doğu matematikçilerinin katkılarının pek bilinmediğini söyleyerek, Salih Zeki'ye kütüphanelerdeki kitapları inceleyip bunları ortaya çıkarmasını önerir. Salih Zeki biraz düşündükten sonra bu öneriyi kabul eder. Yalnız Doğu'nun değil, Doğulu matematikçilerin yararlandığı Eski Yunan matematiği döneminin yapıtlarını da inceler. Böylece Doğulu bilim adamlarının eski Yunan matematiğinin üstüne neler kattıklarını ve Batıya hangi düzeyde ulaştırdıklarını ortaya koymaya çalışır. Kitap, adını El Biruni'nin *Asâr-ül Bakiye an kurun-il Haliye* adlı, astronomi ve tarih konularını içeren kitabından almıştır.

Yayımladığımız nüshalarda Salih Zeki, *Asâr-ı Bâkiye*'nin birinci cildini, *Azizim Efdaleddin Efendi'ye yadigarımdır 20 teşrinisanî 329*, ikinci cildiniyse *Atüfetlü Efdaleddin Beyefendi biraderimize takdimimdir* ithaflarıyla imzalamış.

Mehmet Efdaleddin (Tekiner) (1870-1957) tanınmış bir tarihçimizdir. 1893'te Mektebi Mülkiye'yi, yani Siyasal Bilgiler'i bitirdikten sonra Dahiliye Nezareti'nde (İçişleri Bakanlığı) memuriyete başladı. Bu göreve ek olarak 1896'da öğretmenliğe de başlayan Efdaleddin Bey birçok okulda tarih, İslam tarihi ve sanayi ve ticari coğrafya dersleri verdi. Tarih-i Osmani Encümeni'nde ve Türk Tarih Kurumu'nda üye olarak bulundu. Osmanlı ve İslam tarihi üzerine yapıtları vardır.

